

על מערכת החינוך היהודי בפולין בין שתי מלחמות-העולם

הניצנים הראשונים בשדה החינוך היהודי המודרני, שהנצו כבר בסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים ברוסיה ובאוסטריה, השתגשו והסתעפו בתחומי המדינה הפולנית המחודשת. כתום מלחמת-העולם הראשונה הקימו יהודי פולין רשת של מוסדות חינוכיים. מוסדות אלה נמנו עם זרמים שונים. כל הזרמים שנתחוללו ונתגבשו בקרב הציבור היהודי שבאירופה המזרחית — בהשפעת התנועות הלאומיות והסוציאליות הכלליות — ראו בחינוך הלאומי אחת הדרכים העיקריות להגשמת שאיפותיהם. כל הזרמים נתכוונו למעשה, בדרכים שונות, לדבר אחד: לשמור על יחודו הלאומי של הקיבוץ היהודי.

היסוד החוקי לקיומו של החינוך הלאומי היהודי בפולין הונח בוועידת השלום בן־רסייל. חוזה ורסייל קלל, כידוע, ערובות מסוימות להגנת המיעוטים הלאומיים במדינות החדשות. לפי חוזה המיעוטים בין מעצמות האַנְטַנטָה לבין פולין (יוני 1919), נמצאה המדינה הפולנית חייבת להקים ולקיים על חשבון המדינה בתי-ספר בשביל המיעוטים הטריטוריאליים — אוקראינים, ביילורוסים, וכדומה — בלשונותיהם. כמו כן נמצאה חייבת להרשות הקמתם וקיומם של בתי-ספר מיוחדים למיעוטים אתניים, דתיים ולשוניים — בכלל זה היהודים — על הוצאותיהם, ואף להבטיח לבתי-הספר של המיעוטים הללו "חלק ראוי בהנאה ובשימוש" בסכומים אשר תקציב המדינה, תקציבי הערים ואחרים יועידו למוסדות חינוכיים. התחייבויות אלה, שחוזה ורסייל הטיל על המדינה הפולנית, לא היו לרצון לשליטיה של פולין, וניסוחם המעורפל של הסעיפים הנוגעים בדבר הניח מקום לשלטונות לפרש את הדברים לפי טעמם. למעשה לא נסתייעו המוסדות היהודים מן הרשות. אף-על-פי שתלמידי בתי-הספר העממיים היהודיים נמצאו פטורים מחובת-הלימוד הכללית, וקיומם של בתי-ספר אלה חסך לקופת הממשלה הפולנית סכום עצום, לא כללה אותם הממשלה ברשת מוסדות החינוך, כמות שנהגה כלפי המיעוטים הטריטוריאליים, אף לא הקציבה תמיכה קבועה לשום בית-ספר עממי יהודי. הממשלה גם לא הכירה בדרך כלל בזכותו הפומבית של בית-הספר העממי היהודי, — זכות שנועדה לה חשיבות, בקשר לחוקים מסויימים. אכן, גורל זכויותיהם של יהודי פולין בשדה החינוך היה כגורל שאר זכויותיהם, האזרחיות, המדיניות והלאומיות, במדינה הפולנית.

מעמד החוקי של מוסדות-החינוך היהודיים החמיר ביחוד משנת 1932 ואילך. ב-11 במאָרס אותה שנה יצא חוק, שלפיו נמסרה שאלת הקמתם של מוסדות המיעוטים להכרעת רשויות ההשכלה והאדמיניסטרציה הגליליים, והללו החמירו מאוד בדינם. לכאורה עשו כן מטעמים היגייניים ופדגוגיים, אך למעשה היתה לנגד עיניהם מטרה מדינית ברורה: להפוך בהדרגה את בתי-הספר הלאומיים של המיעוטים לבתי-ספר פולניים טהורים.

אמנם בחבלי הספר המזרחיים ראו השלטונות בתחילה, מיד לאחר סיפוחם למדינה הפולנית, ברצון את החינוך הלאומי של המיעוטים, כיון שעל-ידי כך פחתה השפעת הלשון הרוסית, ששימשה כאן לשון ההוראה קודם לכן, ולשון הדיבור במידה מרובה אף לאחר מכן. אותה שעה אף נתחנכו במוסדות הציבור היהודי, בחבלים אלה, עד כדי שמונים ותשעים אחוז למאה מכלל הילדים היהודים, אך בה במידה שהשלטון הפולני הלך ונתבצר, הוסיפו גזירה על גזירה, כדי להצר את החינוך הלאומי של המיעוטים. בתי-הספר של האוקראינים והביילורוסים נהפכו, בלחץ השלטונות, לבתי-ספר דו-לשוניים, על חשבון המדינה. היהודים לעומת זאת הוסיפו לקיים את מוסדותיהם בנפשם ובמאודם, תוך כדי מלחמה בלתי-פוסקת על זכויותיהם, וכעשרים אחוז למאה מכלל ילדי ישראל במדינה המשיכו על-אף הגזירות להתחנך במוסדות יהודיים. במלחמה על זכויות החינוך הלאומי השתתפו כל המפלגות המדיניות היהודיות. בראש הלוחמים עמדו נציגי הציונים

בבתי-המחוקקים, ובעיריות גם נציגי המפלגות הסוציאליסטיות היהודיות, שדרשו להכיר באחת מלשונות היהודים—עברית או אידיש— כלשון ההוראה בבתי-הספר של המיעוט היהודי. רק מפלגת "אגודת ישראל" ויתרה על דרישה זו, תמורת הנחות מסוימות בתחום הדת. מן הראוי להוסיף ולהסביר, כי לשון ההוראה בסתם משמע לשון ההוראה של המקצועות הכלליים. המקצועות היהודיים (עברית, היסטוריה ישראלית, תנ"ך) היו נלמדים בעברית בהרבה ממוסדות כל הזרמים, ואילו המקצועות הפולניים (לשון, היסטוריה וגיאוגרפיה פולנית) היו נלמדים, בפקודת השלטונות, בכל המוסדות בפולנית. לשון ההוראה היתה הסימן המובהק, אם-כי לא היחיד, שהבדיל בין הזרמים השונים כלפי חוץ; היא אף קבעה במידה מרובה את מגמת החינוך כלפי פנים. במוסדות של "תרבות" היתה הלשון העברית לשון ההוראה להלכה ולמעשה. במוסדות צי"ש"א (צענטראלע יידישע שול ארגאניזאציע) ו"שול-קולט" (שול און קולטור פארבאנד) היתה אידיש לשון ההוראה להלכה ולמעשה. ב"יבנה" (מיסודה של מפלגת "המזרחי")— עברית להלכה ואילו למעשה עברית, פולנית או אידיש. ב"חורב" (לבנים) ו"בית יעקב" (לבנות)— שתי הרשתות מיסודה של "אגודת ישראל"— היתה אידיש לשון ההוראה למעשה. בבתי-הספר הדו-לשוניים (האוטראקוויסיטיים)— פולנית להלכה ולמעשה. מבחינה לשונית נבדלה אפוא "תרבות" משאר כל הזרמים, כשם שאידיש היתה משותפת לשלושה זרמים מנוגדים ביניהם. מבחינה אידיאולוגית היתה "תרבות" קרובה ל"יבנה" ו"לשול-קולט" ולחלק מבתי-הספר הדו-לשוניים, שכן נמנו הללו עם זרמים ציוניים. לעומת זאת נתקרבו מוסדות "תרבות" לאלה של צי"ש"א ולבתי-הספר הדו-לשוניים הציבוריים מבחינת יחסם החיובי לאידיאלים של החינוך החדש. המגמה הדתית היתה משותפת ל"יבנה" מכאן ול"חורב" ו"בית יעקב" מכאן, כשם שהמגמה הסוציאליסטית היתה משותפת לצי"ש"א ול"שול-קולט". בבתי-הספר של החרדים התעלמו, בשנים הראשונות לקיומם, כמעט לחלוטין מן הבעיות החינוכיות המודרניות. להלכה היתה תכנית-לימודים אחידה, מאושרת על-ידי רשויות ההשכלה של המדינה, חובה על כל בתי-הספר, אולם למעשה הוסיף עליה כל זרם וגרע ממנה לפי דרכו ומטרתו. ב"תרבות" והקרובים לה נודע מקום מרכזי לארץ-ישראל וכל הקשור בה, בצי"ש"א— לבעיות חברתיות; ואילו תכנית המוסדות של החרדים היתה גדושה לימודי קודש.

כל הזרמים היו נתונים להשפעתן של מפלגות פוליטיות והיו קשורים, בגלוי או בסתר, עם תנועות-הנוער הקרובות להן. לתנועות-הנוער נודעה בעקיפין השפעה לא-מעטה על צביונם של בתי-הספר, ביחוד אצל הזרמים המתקדמים, כגון "תרבות" וצי"ש"א.

בתי-הספר של "תרבות" השתייכו, עם היווסדם וגם שנים רבות לאחר מכן, לציונים הכלליים. אולם משגבר כוחן של תנועות-הנוער הציוניות כבשו להן הסתדרויות "השומר הצעיר" ו"החלוץ" מקום חשוב בהנהלת המרכזית והשתדלו להשפיע ברוחן על כיוונו של החינוך ושיטותיו ובעיקר על החניכים עצמם. תנועת הנוער "סקיף" (סאציאליסטישער קינדער פארבאנד) תמכה בצי"ש"א. אף אצל החרדים קמו תנועות דומות ("בתיה" של "בית יעקב"), בית-הספר היה אפוא לא רק בית-לימוד אלא גם בית-חינוך לאידיאלים השונים של הציבור היהודי הרב-גוני.

בשנים האחרונות שלפני מלחמת-העולם השנייה גבר פיקוח השלטונות על מוסדות-החינוך של הציבור היהודי. פיקוח זה לא היה כאמור פדגוגי אלא פוליטי; מטרתו היתה להטמיע את מוסדות המיעוטים. רוב המוסדות היהודיים ידעו להתחמק מדרישות השלטונות ולא הקפידו על פְּרָטִי התכנית הממשלתית אלא בשעת הדחק ובעל כרחם. (במשך כל התקופה הנידונה לא נמצאו לרשויות המדינה מפקחים יודעי עברית או אידיש, והמפקח היחיד, לא-יהודי, שישב בראש ועדת הבחינות לסמינריונים העבריים לא ידע לקרוא עברית בלי נקודות). מטעמים פוליטיים התעלמו הרשויות מקיומם של בתי-ספר דתיים ו"חרדים", שצצו בערים ובעיירות בלי כל רשיון, והחמירו לעומת זאת כלפי "תרבות" וצי"ש"א. במשך שנה אחת, 1922, ביטלו בוולין את רשיונותיהם של כל בתי-הספר של צי"ש"א וחלק של "תרבות". להלכה לא היה אדם רשאי להורות מקצוע כל-שהוא במוסד חינוכי בלי תעודת מורה רשמית, אולם המורים ללימודי דת (ולמעשה גם לתנ"ך, היסטוריה ישראלית ולשון עברית), שהיו מחוסרי השכלה כללית ופדגוגית פורמאלית, אושרו על יסוד תעודות של הרבנים המקומיים. ההוצאות של ועדי הקהילות להחזקת בתי-תלמוד-תורה אושרו בדרך כלל על-ידי הנְשׁוֹת, בעוד שההקצבות הוצעו של ועדי הקהילות והעיריות לטובת בתי-הספר החילוניים קוצצו או גם נמחקו כליל. וזאת לדעת שרוב ועדי הקהילות היו— לא בלי עזרת הנְשׁוֹת— בידי "אגודת ישראל" והקרובים לה, וההקצבות לטובת בתי-הספר החילוניים היו מלכתחילה דלות למדי

ולא הוקצבו מבחינה פורמאלית אלא לשם לימוד הדת, שהיה לימוד של חובה להלכה אף בבתי-ספר אנטי-דתיים כש"א צי"א. מעמדם של בתי-הספר התיכוניים היה טוב למדי. לכמה מהם אף היו בנינים משל עצמם, אפילו בנינים נהדרים, מותאמים לכל הדרישות ההיגייניות והפדגוגיות. לא כן מעמדם של בתי-הספר העממיים, שהיו רובם בעיירות. בני העשירים ואף בניהם של האמידים "המעשיים" ביקרו לרוב בבתי-הספר של המדינה. המצב הסוציאלי של ההורים אשר שלחו את ילדיהם לבית-הספר היהודי היה רע למדי והחמיר עוד, בה במידה שהיהודים נדחקו, בשנים שקדמו למלחמה האחרונה, מעמדותיהם הכלכליות. שכר הלימוד לא הספיק כדי החזקת בתי-הספר ורוב המורים לא היו מקבלים את שכרם במלואו. בתנאים קשים אלה נתקיימה מערכת החינוך היהודי, ששימשה בבואה נאמנה ליצר החיים והתחיה של הקיבוץ היהודי בפולין.

ההורים והמורים

באורח רשמי ומבחינה ציבורית השתייכו רוב בתי-הספר למרכזים, שהשפיעו על בתי-הספר למקומותיהם השפעה רוחנית, ואף הושיטו להם לפעמים קצת עזרה חמרית. אולם עיקר תקציבו של בית-הספר הוטל על שכם ההורים, ברוב המקומות היו נבחרים מדי שנה בשנה ועדי הורים, שנשאו בעולו של התקציב השנתי וגם הקימו, בעזרת המרכזים, שהשתדלו להשיג תמיכות מיוחדות, בעיקר מן הגוינט*, — את הבנינים הנחוצים**. כן דאגו ועדי ההורים, בעזרת "טאו"***, לתזונה חלקית בבית-הספר בזמן הלימודים, ולמושבות נופש בימות החופש. ההורים הם שכלכלו את בית-הספר במידת יכולתם, וממילא גם השפיעו לא במעט על דרכו.

אכן בראש וראשונה נשאו בעולו של בית-הספר היהודי — המורים. הם שהיו ראשוני מייסדיו והם בעיקר שעיצבו את דמותו ודאגו להתפתחותו החמרית והרוחנית. תחילה נעזרו בכך על-פי רוב על-ידי ועדים מקומיים או גם על-ידי המפלגות, אך במקומות רבים נשאו לאחר מכן בודדים ועזובים לנפשם. משכורתם של המורים היתה דלה למדי ורק לעתים רחוקות קיבלו את שכרם בעד חדשי החופש, כי שכר הלימוד לא הספיק לכיסוי כל ההוצאות. במשך הזמן התארגנו המורים באגודות מקצועיות — כמעט כל זרם והסתדרות מורים משלו — לשם הגנת עניניהם. אך כיוון שהיו קשורים רובם ככולם עם המרכזים ועם המוסדות עצמם קשר רוחני וארגוני לא יכלו לעמוד על דרישותיהם עמידה תקיפה, כדרך אגודות מקצועיות אחרות, ולא עלתה בידם אלא במידה מועטת לשפר את מצבם החמרי. ועדי ההורים שמטו, שלא מרצונם, כמעט שנה שנה, חלק ממשכורת המורים****.

שלא כמורי בתי-הספר העממיים, היו מורי בתי-הספר התיכוניים של כל הנורמים מאורגנים באגודה מקצועית אחת, שמרכזה היטיב להגן על עניני חבריה ולא נרתע אף משביתות. אמנם מרכזי הנורמים ניסו להקים הסתדרויות מקצועיות נפרדות למורי בתי-הספר התיכוניים שלהם, אך לא הצליחו בכך, כי לא כל המורים היו קשורים בבתי-ספר אלה גם קשר רוחני. מחמת המחסור במורים בעלי הכשרה מתאימה הורו בבתי-הספר התיכוניים של "תרבות" וצי"א גם מורים שהתנגדו לאידיאולוגיה החינוכית שלהם.

הסתדרויות המורים (בעיקר של "תרבות") דאגו להשתלמותם המקצועית של חבריהן והגנו על שאר עניניהם המקצועיים והפדגוגיים, הסתדרויות אחדות הוציאו גם ביולטינים ומאספים מקצועיים.

התפשטותם הגיאוגרפית של בתי-הספר למיניהם

רוב בתי-הספר של "תרבות" היו בגלילות וולין, פוליסיה, וילנה, נאוואהרדוק, ביאליסטוק, ומיעוטם בלב פולין. כמחצית בתי-הספר של צי"א היו בגלילות ביאליסטוק ווילנה, ויתרם — בגלילות וארשה, פוליסיה, לודז' ונאוואהרדוק. בבתי-הספר של

* American Jewish Joint Distribution Comitee. ** לפי סטאטיסטיקה שנערכה ערב מלחמת-העולם האחרונה, בשנת תרצ"ה, היו 53 למאה מכלל בתי-הספר העממיים היהודים בבנינים שכורים. 5 למאה היו בבתי-מדרש ותפילה, ועוד 14 למאה בבנינים ציבוריים אחרים. רק 26 אחוז למאה מכלל בתי-הספר היו בבנינים משלהם. *** ר"ת: Towarzystwo Ochrony Zdrowia (חברת להגנת הבריאות). **** לפי מיטקד חלקי שנערך בשנת 1935/1934 לא קיבלו מורי "תרבות" באותה שנה בממוצע אלא 90 אחוז למאה ממשכורתם. רק 11 אחוז מהמורים קיבלו משכורת מלאה. 42 למאה לא קיבלו את שכרם אלא ל: 10 חדשים בלבד.

"יבנה" נמצאו בעיקר בגלילות המרכזיים, כרבע מהם בדרומה של הארץ. ל"חורב" היו "חדרים" ושיבות בכל רחבי פולין, אולם בעיקר גדולה היתה השפעתה בגלילות וארשה ווילנה.

בגאליציה וכן בשליזיה ובפוזנא לא היו כמעט בתי-ספר עממיים יהודיים מיסודו של הציבור היהודי, כיוון שבחבלים אלה הונהגה, כבר בסוף המאה התשע-עשרה, חובת-הלימוד הכללית*. בגאליציה נתקיימו מוסדות-השלמה—קורסים לשעות שלאחר הצהריים ושיעורי ערב ללימודים עבריים מטעם "תרבות", וללימודים דתיים מטעם "בית יעקב" (לבנות). מוסדות "בית יעקב", שנוסדו לפי דוגמת מוסדות החרדים באירופה המערבית, התפתחו יפה בפולין ומילאו תפקיד חשוב בחינוך האשה היהודית, אף הפכו לגורם לאומי. "תרבות" וצי"א ניסו להקים בגאליציה גם בתי-ספר שלמים, אך לא הצליחו בכך אלא במקומות מועטים, כגון בלבוב—שלא ברשות השלטונות.— בצאנז, סטאניסלאב ("תרבות") ובקולומיא (צי"א).

היסודות האידיאולוגיים

אנשי "אגודת ישראל" ראו בעבר חזות הכל. הם התעלמו מן התנאים החדשים, בהם היה נתון הציבור היהודי אחרי מלחמת-העולם הראשונה והשתדלו לחנך את הדור כמקודם על-פי המסורת. (ההוראה באידיש לא היתה אצלם אלא אמצעי לחינוך דתי). ה"בונד" והקרובים לו ויתרו מדעת על העבר. הם האמינו בתיקונו של ההווה, בתוך המציאות הנתונה, על-ידי חינוך סוציאליסטי. לעומתם הציונים העקיבים, אף-כי הסתמכו על העבר ונלחמו לתיקונו של ההווה כהוראת שעה, ניתקו מדעת את הנוער מלשון סביבתו, תוך חתירה לפתרון שנמצא הרחק ממקום חינוכו של הנוער הזה. מבחינה זו דומה שמותר להגדיר את מוסדות ה"אגודה" כבית-הספר של העבר, את אלו של ה"בונד"—כבית-הספר של ההווה, ואילו את מוסדות הציונים—כבית-הספר של העתיד. כל זרם האמין שדרכו בלבד היא-היא הנכונה ונלחם בכל כוחו, בעזרת מפלגת-השפעתו, לקיומו, הרחבתו והעמקתו. עם זאת אין ספק שכל הזרמים היוו במובן ידוע חזית לאומית אחת. כל הזרמים לגוגי גוגייהם, על-אף האידיאולוגיות והלשונות השונות, נלחמו—אם-כי במפורד—במגמות ההתבוללות.

האידיאולוגיה החינוכית של כל הזרמים מצאה את ביטויה לא רק בירחונייהם ובמאספיהם הפדגוגיים, אלא גם בעתונות המפלגתית והאזרחית, שהיתה נזקקת לעניני החינוך עם פתיחת שנת-הלימודים ולרגלי ועידות ויובלות. המפלגות שהזדהו עם אחד הזרמים, כגון ה"בונד" או "אגודת ישראל", עשו זאת לעתים קרובות. עתונייהם ה"פאלקסצייטונג" וה"טאגבלאט" שימשו דרך קבע שופר לצי"א מכאן ול"חורב" ול"בית יעקב" מכאן. לעומתם לא נקטו העתונים היומיים הציוניים, כגון ה"היינט" וה"מאמענט", ה"נאש פּרזגלד" וה"נאש דזייניק", עמדה עקיבה ואחידה. עתונים אלה פסחו על שתי הסעיפים והראו פנים שוחקות גם ל"תרבות" וגם ל"שול-קולט" (בראשיתה) וכן גם לבתי-הספר הדו-לשוניים, כשם שהנציגות הציונית בפארלאמנט הפולני קגנה על מוסדות כל הזרמים. ואמנם הציבור הציוני, האזרחי, היהודי סתם שהיה קרוב לצינונות, נטה לעירוב פרשיות ותמך פה ושם בכל הרשתות גם יחד.

מן הדין לציין כי אין להעריך את רמתם החינוכית של בתי-הספר רק לפי העתונות הפדגוגית של הזרמים השונים. הרעיונות הפדגוגיים המודרניים שהובעו בעתונות זו, מתוך רצון להשפיע ולתקן, לא נתקיימו למעשה אלא במידה מועטת. רוב השאיפות לחינוך עמלני, אסתטי וכו'—פשיפות לחינוך פרוגרסיבי ומודרני בכלל—לא נתגשמו בכל המוסדות. כל השנים נמשכה היאבקות מתמדת בין עסקני החינוך המרכזיים הפרוגרסיביים לבין העסקנים המקומיים השמרנים, הקורא את הדו"ח מן הכינוסים הפדגוגיים הראשונים של צי"א (1921) ושל "תרבות" (1922) ואת הדו"ח מן הכינוסים שנערכו בשנים האחרונות, יעמוד על ההבדלים שביניהם: חזון והעפלה מציינים את הכינוסים הראשונים, בעוד שהכינוסים האחרונים מצטיינים במתינות וריאליזם.

מעמדה החמרי של מערכת החינוך

בשנים הראשונות שלאחר מלחמת-העולם הראשונה נסתייע ייסודם וקיומם של בתי-הספר הציבוריים היהודיים בחבלי הספר המזרחיים של פולין במידה יתירה מן הגוינט. חברות-הצדקה המאוחדות של יהודי אמריקה הושיטו באותן השנים עזרה * בתי-הספר מיסודו של הכארוך הירש (יק"א) בגאליציה בטלו בימי מלחמת-העולם הראשונה. א. רופין עשה בכחבו—הסוציולוגיה של היהודים, ח"ג—כי בתי-הספר של היהודים בגאליציה היו כולם עבריים.

רבה לאוכלוסים היהודים באזורים שנפגעו במלחמה. עזרה זו קללה בין השאר גם הקצבות לצרכי חינוך, והעסקנים המקומיים אף הוסיפו עליהן מכספי התמיכה הכללית של הגוינט, עד כדי 70%—80% מכלל ההוצאות של בתי-הספר. לאחר שנצטמצמה ופסקה עזרתו של הגוינט נתכלכלו מוסדות החינוך היהודים בעיקר משכר-הלימוד ומפעלים שונים של הועדים המקומיים. התקציב השנתי הממוצע של בית-ספר ציבורי-עממי (שש-שבע כיתות) עלה בשנת-הלימודים 1938/1937 מעשרה עד חמשה-עשר אלף זהובים לשנה, של גני-ילדים — מאלף וחמש מאות עד אלפיים זהוב, של בית-ספר תיכון — מחמשים עד מאה אלף זהו. התקציבים של כל מוסדות החינוך הציבוריים (פרט לבתי-הספר המקצועיים), כפי שנערכו לשנת-הלימודים 1938/1937 והוגשו בשעתם לגוינט, נסתכמו בסך 15 מיליונים זהוב. לפי זה יש להעריך, על יסוד מספר המוסדות והמורים שבכל זרם וזרם, את התקציבים של "חורב" — "בית-יעקב" ושל "תרבות" ב-4 מיליונים זהו כל אחד, ואת התקציבים של צי"א ו"יבנה" במיליון ומחצית המיליון כל אחד.

לפי מקורות ההכנסה היה באותה שנה הרכב התקציב הממוצע של בית-הספר העממי כדלקמן:

גוינט	1%
שכר-לימוד	70%
עיריות	2%
קהילות	3%
מפעלים	4%
גרעון	20%
	100%

כמה שנים לפני כן, בשנת 1932/1931, היוו תמיכות העיריות 6.9% מכלל התקציב (לפי משאל משנת 1934). תמיכות אלה הלכו ופחתו ובשנים האחרונות שלפני המלחמה, אחר ששונה סדר הבחירות וצומצמה נציגות היהודים בעיריות, לא היה עוד לתמיכות אלה אלא ערך סמלי בלבד.

תמיכות הקהילות לא פחתו בדרך כלל, אך שיעור חלקן בתקציבו הכללי של בית-הספר החילוני היה מועט מלכתחילה. תמיכה זו ניתנה לרוב אך לבתי-ספר דתיים או לשם לימוד הדת בלבד, כאמור למעלה. הגרעון, בשיעור 20%, נתכסה בהכרח על-ידי המורים, שלא קיבלו את שכרם המלא. הממשלה אינה מופיעה כל-עיקר בתקציבו של בית-הספר היהודי בשנת 1938/1937. רק תקופה קצרה, בשנות-הלימודים 1932/1931 — 1934/1933, תמכה הממשלה תמיכה כל-שהיא בחינוך היהודי, תמיכה שלא עלתה בסך הכל כדי תקציב של בית-ספר עממי אחד. אחרי כן מנעה מהם אף תמיכה סמלית זו. בשנת 1930/1929 עלה התקציב הכללי של המיניסטריון לדת ולהשכלה 651 מיליונים זהו, מזה ניתנו לצרכי החינוך היהודי והדת היהודית 226 אלף זהו, היינו 0.35%. ואף סכום זה נמצא גדול מדי. בשנת 1939/1938 כבר הקציב המיניסטריון הנ"ל לצרכי היהודים, שהיו למעלה מעשרה אחוז למאה מכלל האוכלוסים במדינה, רק 183 אלף זהו, שאינם אלא 0.04% מן התקציב הכללי להשכלה ודת.

גני-ילדים

יסוד ועיקר בפעולתם של כל הזרמים שימש בית-הספר העממי, המתאים לגיל שעליו חלה חובת-הלימוד הכללית. רק שני זרמים — "תרבות" וצי"א — נתנו דעתם גם לחינוך הגיל הרך. מכווני הזרמים האלה ראו בגן-הילדים תנאי קודם ושלב הכרחי להרחבתה ולהתפתחותה של מערכת החינוך, בכמות ובאיכות, והשתדלו לפתח גם את גני-הילדים, בצורות שונות, אם בצורת מכינות לבית-הספר ואם כמוסדות בפני עצמם, לפי תנאי המקום והחוק. ל"תרבות" היו בשנת-הלימודים 1935/1934 72 גני-ילדים (לעומת 52 בשנת 1927/1926, ו-67 בשנת 1939/1938). לצי"א היו בשנת 1935/1934 11 גני-ילדים. הזרמים הדתיים לא הקימו מוסדות מיוחדים לגיל הרך, שכן קיבלו ילדים בני חמש ואף בני ארבע ל"חדרים" ולבתי-תלמוד-תורה.

בתי-ספר תיכוניים

כשם שמרכזי החינוך שאפו לפיתוחם של גני-ילדים, כן שאפו ההורים להקים בתי-ספר תיכוניים, שבהם יוכלו בניהם להמשיך בלימודיהם, לאחר סיום בית-הספר העממי. כל עוד לא היו קשיים יתירים מצד הןשות, צצו בערים שונות בתי-ספר תיכוניים יהודיים, אך כיוון שלא היה דואג לקיומם ולהתפתחותם הלך מספרם ופחת. בשנת-הלימודים 1927/1926 היו ל"תרבות" שש-עשרה גימנסיות ואילו בשנת 1939/1938 — תשע בלבד. לצי"א היו בשנת-הלימודים 1928/1927 שש גימנסיות ואילו ב"1939/1938 — שתים בלבד. אחדות מן הגימנסיות הללו הפכו לדו-לשוניות. אף-על-פי-כן ירד במידת מה גם מספר הגימנסיות הדו-לשוניות. (בשנת-הלימודים 1930/1929 — 23, בשנת 1935/1934 — 21). מקצת תלמידים — בעיקר בחבלי הספר המזרחיים — פנו, מסיבות פוליטיות, לבתי-הספר התיכוניים הממשלתיים.

בשנת הלימודים 1931/1930 נמנו בכל בתי-הספר התיכוניים במדינה (ממשלתיים, קומונאליים, ציבוריים ופרטיים) 43,583 תלמידים יהודים, שהם 21% מכלל התלמידים. לפי מיפקד האוכלוסים שנערך בשנת 1931 היוו היהודים קרוב ל-10% מכלל האוכלוסים במדינה ולמעלה מ-27% מכלל האוכלוסים העירוניים, אחוזו התלמידים היהודים בבתי-הספר התיכוניים לא הדביק אפוא את שיעור-חלקם האחוזי בערים, אף-על-פי שהיהודים שאפו. ככל אוכלוסייה עירונית ואף יותר מכך, להקנות לבניהם השכלה תיכונית. כעבור שנים אחדות, בשנת 1935/1934, נמנו בכל בתי-הספר התיכוניים במדינה רק 29,822 תלמידים יהודים, שאינם אלא 18% מכלל התלמידים. ירידה זו, שהיתה ניכרת בעיקר — במספרים ולא באחוזים — בבתי-הספר התיכוניים הלא-ממשלתיים, מתבארת בשינויים ארגוניים כלליים, שחלו משנת 1932 במערכת החינוך הכללית של המדינה — הופחת מספר הכיתות בבית-הספר התיכון והוחמרו הדרישות כלפי בתי-הספר הפרטיים — וכן גם בהחמרת מצבם הכלכלי של האוכלוסים היהודים. באותה שנה 1935/1934 היוו התלמידים היהודים 10,2% מכלל התלמידים בבתי-הספר התיכוניים הממלכתיים, 7,2% בקומונאליים, 30,2% בשאר המוסדות. מכל 100 תלמידים יהודים בבתי-הספר התיכוניים למדו 30,9% בממלכתיים, 2,2% בקומונאליים, ואילו 66,9% — שני שלישים מכלל התלמידים היהודים — נתחנכו בבתי-ספר תיכוניים "פרטיים", יהודיים ולא יהודיים. (המונח "פרטיים" מציין את המוסדות שאינם ממלכתיים או קומונאליים והוא כולל אפוא גם את מוסדות-החינוך מיסודו של הציבור היהודי). במוסדות הלא-יהודיים ירד מספר התלמידים בהתמדה, בגלל האוירה האנטישמית ששררה בהם. בשנת 1926/1925 — היו בבתי-ספר אלה 12,915 תלמידים, בשנת 1931/1930 — 9,480, ואילו ב"1935/1934 רק 5,398. בשנת 1935/1934 למדו בסך-הכל 20,000 תלמידים יהודיים בבתי-ספר תיכוניים "פרטיים". מכלל זה 14,602 — בבתי-ספר יהודים. 9,912 למדו בבתי-ספר שבהם היתה לשון ההוראה הלשון הפולנית.

בתי-ספר מקצועיים

כמעט כל הזרמים (מלבד "חורב") שאפו לחנך את ילדי ישראל לעבודה פרודוקטיבית, אולם הקשיים האובייקטיביים והסובייקטיביים היו מרובים ביותר ולמעשה לא נעשו בתחום זה אלא נסיונות בלבד. בתי-הספר המקצועיים הממשלתיים והקומונאליים היו למעשה כמעט נעולים בפני יהודים. אך יהודים מעטים נמנו עם תלמידי בתי-הספר הללו וחלק ניכר מהם — תלמידי בתי-הספר למסחר. בשנות 1927/1926 — 1935/1934 ירד שיעורם האחוזי של התלמידים היהודים בבתי-הספר למסחר מ-18,33% עד 7,6%. ירידה זו בשיעור האחוזים באה לא רק בשל ריבוי התלמידים הלא-יהודים, אלא גם בשל התגברות התנועה החלוצית, שחינכה את הנוער לעבודה ומלאכה. בשנת 1927/1926 לא היה בכל פולין (מחוץ לגאליציה) אף תלמיד יהודי אחד בבית-ספר חקלאי. בשנת 1935 פתחה "תרבות" בית-ספר חקלאי בלודמיר של וולין. כן נפתח בית-ספר חקלאי דו-לשוני בהלנובק (ליד לודז'). התברר המיוחדות לחינוך מקצועי, איק"א ואורט, לא מצאו, בגלל התנכרותן לצינונות, את הדרך לנוער הציוני החלוצי, אולם החברה להפצת החינוך המקצועי בין היהודים בגאליציה, שנודעה בראשי התיבות של שמה הפולני ווּוּט*, ובתי-הספר המקצועיים מיסודה של הקהילה בוארשה סייעו סיוע ניכר להכשרתו המקצועית של הנוער. אף רעיון העבודה והיסוד העמלני בחינוך החדש קירבו את הנוער לעבודה פרודוקטיבית.

* רית Wyrztańczenie Zawodowe (השכלה מקצועית).

בשנת 1935/1934 היו כחמשת אלפים תלמידים בבתי-הספר המקצועיים היהודיים, ועוד כאלפיים תלמידים יהודים בבתי-הספר המקצועיים הלא-יהודיים — ממשלתיים, קומונאליים ופרטיים. נוסף לכך למדו אלפים אחדים בבתי-ספר לשוליות ובקורסים להשתלמות מקצועית בשביל מבוגרים. בית-הספר הטכני בוויילנה ובתי-הספר למלאכה בביאליסטוק, נאוואהרדוק ועוד נתמכו על-ידי חברת "אורט" ועל-ידי החברה להפצת חינוך מקצועי בין היהודים בגאליציה, ואילו בתי-הספר לחקלאות — על-ידי איק"א ו"טאר"*. אף כמה וכמה מקיבוצי-ההכשרה החלוציים, כגון גרוכוב, ז'נְסְטוֹכוב וז'נְסְטוֹגֵיב שלידי וארשה, הפכו למעשה בתי-ספר חקלאיים. בית-הספר החקלאי בלודמיר, שבו נתחנכו בשנת 1938/1939 ארבעים תלמיד, בית-הספר החקלאי בקלנובקה והישיבה "בית שמואל" מיסודה של "יבנה", שפרכה יחד תורה עם מלאכה וחקלאות, היו ביטוי ליחסם של העסקנים הציונים בפולין אל שידוד המערכות בשדה החינוך היהודי.

סמינריונים למורים

כל זרם השתדל לחנך מורים ברוחו ויסד סמינריונים לצורך זה, אולם רק מקצתם הורשו לתת לתלמידיהם תעודות-מורה מוכרות. ציש"א יסדה שני סמינריונים, האחד בוויילנה והאחר בווארשה. הסמינריון בוויילנה נתקיים כעשר שנים, 1921—1931, אולם רק משנת 1926 היו תעודות-הסמיכה שלו בנות תוקף רשמי ובסך-הכל הוציא כמאה ועשרים מורים. המוסד נסגר בפקודת הרשות, מטעמים פוליטיים. הסמינריון השני, בווארשה, לא נתקיים — מחמת חוסר רשיון — אלא זמן מועט, כשנתיים. ל"תרבות" היו שני סמינריונים בעלי זכות סמיכה להוראה, בוויילנה ובגרודנה. האחד נוסד בשנת 1921 והאחר — ב-1926. כן התקיימו קורסים לגננות בווארשה, ואחר כך — משנת 1934 — סמינריון לגננות מיסודה של "תרבות" בוויילנה. הסמינריונים היו מוציאים כמאה מורים וכמה עשרות גננות לשנה. לרגל הריפורמה הכללית של מערכת החינוך הכללית בפולין נפתח בשנת 1938 פדגוגיון בעל זכויות, שנתקיים עד המלחמה. נוסף לכך קיים מרכז "תרבות" במשך שנים שיעורי קיץ למורים-בפועל, שהיו חסרים תעודות רשמיות**.

ה"מזרחי" יסד בשנת 1926 בית-מדרש לרבנים בשם "תחכמני", ובוגריו שימשו על-פי רוב מורי דת בבתי-הספר. לאחר שנה פתח גם פרו-סמינר לתלמידי הישיבות.

ל"בית יעקב" היה סמינריון למורות בקראקא, שנוסד בשנת 1924 ונתקיים עד המלחמה. "חורב" לא קיימה סמינריונים משלה; המורים ללימודי היהדות בבתי-הספר שלה נלקחו מן הישיבות, המורים ללימודים כלליים — מסמינריונים ממלכתיים או של זרמים אחרים.

הממשלה הפולנית גופא קיימה סמינריון למורי דת ישראל, — המוסד החינוכי היחידי ליהודים שנתקיים על-ידה. מוסד זה היה קרוב ברוחו לצינונות, בזכות מוריו, ורבים מתלמידי המוסד שימשו מורים בבתי-הספר של "תרבות". כן התקיים בוויילנה במשך שנים אחדות סמינריון פרטי למורים, של ד"ר טשרנא ז"ל. סמינריון זה היה דו-לשוני ותעודותיו הוכרו על-ידי רשויות ההשכלה.

מוסדות השכלה גבוהים

בשנת 1928 נוסד בווארשה מכון למדעי היהדות ובו שתי מחלקות: האחת להכשרת רבנים בעלי השכלה כללית, והשניה להכשרת מורים ללימודי היהדות בבתי-הספר התיכוניים. נתקבלו במכון רק תלמידים שלמדו במחלקה ההומאניסטית של האוניברסיטה הווארשאית. מקצת הרצאות ניתנו בעברית. מייסדי המכון ומוריו היו אנשים ידועים בעולם המדע והצינונות, והם האצילו מרוחם על תלמידיהם. בשנת 1937/1938 נמנו במכון כמאה תלמידים. יש להזכיר כאן גם את "ישיבת חכמי לובלין" מיסודה של "אגודת ישראל". ישיבה זו, שנוסדה בשנת 1930 בלובלין, נבדלה מיתר הישיבות בצורתה ובסדריה המודרניים ובמידת-מה גם בתכנית-הלימודים — נלמדו בה גם מקצועות כלליים***.

* ראשי התיבות: Towarzystwo Oświaty Rolniczej (חברה להשכלה חקלאית). ** גם בלבוב קיימה "תרבות" סמינריון למורים, אלא שמוסד זה לא הוכר על-ידי הרשות. בוגרי הסמינריון שימשו בדרך כלל מורים בבתי-הספר שלאחר הצהרים בגאליציה המזרחית. *** על מוסד זה עיין גם לעיל עמ' 34.

תוספת פרטים על הזרמים ומוסדותיהם

"חורב" ו"בית-יעקב"

בכל ערי פולין נתקיימו, מימים קדומים, "חדרים" ובתי-תלמוד-תורה לעניים, שלא השתייכו אלא למלמדים עצמם או לועדי הקהילות שהחזיקו בהם. "אגודת ישראל" פרשה את חסותה והשפעתה על רבים מן המוסדות האלה, איגדה אותם ברשת חינוכית משלה, שנקראה בשם "חורב", והגנה עליהם—בעזרת השלטונות עצמם—מפני חוקי המדינה, שנחקקו לכאורה בעיקר נגדם. בהתאם לעקרונותיה לא הכניסה "אגודת ישראל" במוסדות אלה כל חידוש אלא מתוך הכרח חיצוני. במשך שעות מספר נלמדו בהם המקצועות הכלליים—בפולנית—כדי לצאת ידי חובת הממשלה. להתפתחות הגוף לא הושם לב כל-עיקר. הלשון העברית נלמדה רק כלשון הקודש, ורובו של היום הוקדש ללימודי הדת. אף הדרישות המינימליות לתנאים היגייניים וסאניטאריים לא נתמלאו אלא במקצת, אם מחמת מיעוט אמצעים ואם מחמת זלוזל והזנחה. מתוך רצון לחנך אדם שלם בתחומיו הוא, התעלמו לחלוטין מן החיים ומן הסביבה הזרה. אכן מן הדין לציין, שהדת היתה בשביל רבים מן החרדים בחיי יום-יום יותר מאשר הציונות בשביל רוב הציונים או הסוציאליזם בשביל הסוציאליסטים.

בהשפעת מנהיגי היהדות החרדית שבמערב, נתנו לבם גם לחינוך הבנות. בשנת 1917 נוסד בקראקא בית-ספר לנערות בשם "בית-יעקב" ובמשך הזמן התפשט בכל פולין כבית-ספר שלאחר הצהריים (12 שעות לימוד בשבוע). תכנית-הלימודים הקיפה את רוב מקצועות היהדות—עברית, תנ"ך, יסודות הדת. בשנת 1920 נוסד בקראקא גם סמינריון למורות בשם "בית-יעקב", אשר הוציא מדי שנה בשנה מספר מורות, שהורו דת ישראל לתלמידים היהודים בבתי-הספר הממלכתיים. לשון ההוראה של המקצועות הכלליים היתה כמעט בכל מוסדות "בית-יעקב"—הלשון הפולנית. בשנת-הלימודים 1935/1934 נמנו ברשת "חורב" ו"בית-יעקב" כשש מאות וחמשים מוסדות מכמה סוגים.

רשת "חורב" ו"בית-יעקב" בשנת-הלימודים 1935/1934

סוג המוסדות	מספר המוסדות	מספר המורים	מספר התניכים
בתי-ספר לבנות (רובם בתי-ספר שלאח"צ, בית-יעקב)	229	295 (מורות)	26,617
בתי-ספר לבנים	210	אין סטטיסטיקה	35,000
חדרים, בתי-תלמוד-תורה וישיבות	208	"	42,000
סמינריון למורות	1	"	—
ישיבה עליונה	1	"	—
	649		103,617

מחוץ למוסדות "חורב" ו"בית-יעקב" התקיימו הרבה "חדרים" ללא כל בצלוח ציבורית או זיקה כל-שהיא למרכז חינוכי. מספר תלמידיהם נאמד בארבעים עד חמישים אלף.

על-אף מספרם הרב, היו מוסדות החרדים במצב של ירידה, בגלל ההתפוררות שארבה להם מכל צד, מבחוץ ומבפנים.

"יבנה"

בית-הספר "יבנה" מיסודו של "המזרחי" שימש טיפוס-מעבר בין בית-הספר הדתי השמרני של "אגודת ישראל" לבין בית-הספר החילוני המודרני של "תרבות". בית-ספר זה מיוזג בתוכו את מקצועות היהדות המסורתיים עם המקצועות הכלליים במגמה דתית-ציונית. הלשון העברית החיה נחשבה גורם חינוכי חשוב, אף-על-פי-כן נלמדו בלשון זו רק הלימודים העבריים, ואילו המקצועות הכלליים נלמדו בדרך כלל—פרט לבתי-ספר אחדים בשם "תחכמני" שבחבלי הספר—בפולנית או באידיש. מתוך התחרות עם "חורב" נאלצה הסתדרות "יבנה" לקבל תחת פיקוחה חלק מבתי-התלמוד-תורה שבעיירות ולהסתגל

לטעמם של ההורים ולחינוכם הם. לימוד המקצועות העבריים היה במידה ניכרת לפי השיטה שהיתה נהוגה ב"חדרים", למורת רוחם של המורים הצעירים, שקיבלו השכלה כללית ועברית בבית-המדרש לרבנים "תחכמני". אף ריבוי שעות ההוראה (עד ששים שעה בשבוע) לא הביא בחשבון את נפש הילד ותכונותיו. אי לזאת אין לראות את כל מוסדותיה של "יבנה" כמוסדות חינוכיים מודרניים. הסתדרות "יבנה" אף לא היתה מגובשת כל צרכה, והפיקוח על מוסדותיה וארגונם היה רופף למדי. קרה שבת-ספר או בתי-למוד-תורה נמנו עם "יבנה" ו"חורב" כאחד, ואילו למעשה לא היתה להם כל זיקה לשתי ההסתדרויות האלה. בשנת 1935/1934 נמנו עם "יבנה" קרוב למאתים מוסדות — רובם לנערים — ובהם למדו כשנים-עשר אלף תלמיד.

רשת "יבנה" בשנת-הלימודים 1935/1934

סוג המוסדות	מספר המוסדות	מספר המורים	מספר החניכים
גני-ילדים	5	5	120
בתי-ספר עממיים לנערים	142	423	9,385
" " לנערות	10	37	303
גימנסיות	3	40	830
קורסים שלאחר הצהרים	24	—	1,639
בי"מ לרבנים "תחכמני"	1	—	—
סמינריון לגננות	1	—	—
בס"ה	186	505	12,277

רבים מן ההורים בעיירות, אף חפשיים בדעות, נטו לחינוך דתי, אך כיוון שהסתדרות "יבנה" נוסדה שנים אחדות לאחר תרבות וצ"ש"א (בשנת 1927) ולא היה מקום בעיניה לשני מוסדות קרובים זה לזה, מצאה "יבנה" את רוב המקומות תפוסים לפנייה. לעומת זאת נאלצו בתי-הספר של "תרבות" במקומות שונים לכלול בתכנית-הלימודים שעות מיוחדות ללימודי קודש ותפילה, מתוך התחשבות בנטיות-לבם של ההורים ובקיומה של הרשת הדתית המתחקה. אכן עיקר זכותה של "יבנה" הוא בזה שניסתה ואף הצליחה במידה מסוימת להחדיר את רוח הלאומיות והציונות ב"חדרים" ובבתי-התלמוד-תורה.

'תרבות'

נסיגות ראשונים להקמת בתי-ספר עבריים נעשו לפני מלחמת-העולם הראשונה ובקנה-מדה רחב בימיה. בתי-מחסה שנפתחו בווארשה בימי המלחמה בשביל ילדי הפליטים מאזורי החזית (1915) נהפכו לגני-ילדים ולבתי-ספר עממיים, שבהם היתה לשון ההוראה עברית או אידיש. אכן, מרבית בתי-הספר העבריים נוסדו בחבלי-הספר המזרחיים: בגלילות ביאליסטוק, וילנה, וולין ופוליסיה. בית-הספר העממי השלם הראשון נוסד בגונוין־דו (מחוז ביאליסטוק) בשנת 1916. בית-הספר התיכון העברי הראשון נוסד בוילנה בשנת 1915. התפשטותם היתרה של בתי-הספר העבריים בחבלים אלה קשורה בין השאר גם בזה, שההוראה בלשון הרוסית נאסרה על-ידי הךשות, והאוכלוסים טרם ידעו פולנית. בשנות 1918—1922 הוסיפו והגיעו לכאן עסקנים ומורים שברחו מרוסיה הסובייטית, ומספר המוסדות והמורים גדל בכמות ובאיכות. גידולה המהיר של מערכת החינוך העברי בחבלי-הספר נמשך עד 1921/1920, אחר כך התחילה ירידה, מחמת לחץ השלטונות, שביקשו להטמיע את המיעוטים הלאומיים, וכן גם מחמת ההפסקה שחלה בתמיכת הגוינט.

לאחר שנוסדה הסתדרות "תרבות" (1922), שאיחדה את כל מוסדות החינוך העבריים, נתפשט החינוך העברי המלא בכל פולין, פרט לגאליציה ולשלזיה, אשר בהן נתקיימו רק קורסים שלאחר הצהרים. ביחוד גדל בהתמדה — עד שנת 1935/1934 — מספר בתי-הספר העממיים של "תרבות", כפי שיוצא מן המספרים הבאים:

מספר בתי-הספר העממיים של "תרבות"

שנת-הלימודים	1927/1926	1931/1930	1935/1934	1939/1938
מספר בתי-הספר	123	173	183	179

ב-183 בתי-הספר העממיים שהשתייכו ל"תרבות" בשנת 1935/1934 למדו 34,232 תלמידים מפי 1,113 מורים. אותה שנה היו ל"תרבות" גם 72 גני-ילדים ובהם 90 גננות ו-1,522 חניכים, וכן 9 גימנסיות ובהן 145 מורים ו-2,752 חניכים. בסך-הכל נתחנכו אותה שנה במוסדות "תרבות" 38,516 נפש.

בית-הספר של "תרבות" חינוך לציונות, לחלוציות. מחוז שאיפותיו היתה גאולת ישראל בארץ-ישראל. השפה העברית כשפת התחיה הונחה כיסוד עיקרי בתכנית-הלימודים, מתוך אמונה עזה שאפשר להחיותה ולקיימה אף בארצות הגולה. בית-הספר היה חילוני ולא חינוך את תלמידיו למצוות מעשיות, אך נטע בלבם את הקשר לעבר, למאור שבמסורת היהודית ושבמוסר היהדות. דרכה של "תרבות" היתה קשה. ללשון העברית החיה לא היתה אחיזה של ממש בבית וברחוב. הצביעו על בית-הספר של "תרבות" כעל יציר מלאכותי, שאינו אלא פרי רעיון מופשט. אולם בתוך האוירה הציונית שאפפה את הציבור היהודי בפולין בשנים שלפני מלחמת-העולם האחרונה, היה בית-הספר זה טבעי למדי. היהודים נושלו בהתמדה מעמדותיהם הכלכליות והפוליטיות, וההרגשה שאין מפלט לדור הצעיר אלא בארץ-ישראל מילאה ביחוד את נפשם של המוני היהודים, ביחוד בעיירות. והרי בני השכבות העממיות הללו הם שהיוו את רובם הגדול של התלמידים בבתי-הספר של "תרבות". לפי סטאטיסטיקה של מרכז "תרבות", משנת תרצ"ט, נמנו רק 4% מכלל ההורים עם האמידים, ואילו שאר כל ההורים נמנו, עם השכבות העממיות, כפי שיוצא מן הטבלה הבאה:

ההרכב הסוציאלי של הורי התלמידים בבתי-הספר העממיים של "תרבות"

בעל-מלאכה	31%
סוחרים זעירים	40%
פועלים	12%
סוחרים וחרשתנים	4%
מחוסרי-עבודה	6%
יתומים	4%
שונים	3%
	100%

בית-הספר של "תרבות" ידע בדרך התפתחותו עליות וירידות. לכתחילה היה קרוב ל"חדר מתוקן", כפי שנתפתח ברוסיה לפני מלחמת-העולם הראשונה. בית-הספר ידע זמן ממושך מחסור במורים מתאימים. ההוראה בלשון שאינה שפת-החיים היתה כרוכה בקשיים מבחינה פדגוגית. הצורך לסגל את בית-הספר לתנאים חיצוניים גרר אחריו לעתים ויתורים על יסודות חשובים בתכנית-הלימודים, במשך הזמן הפך בית-הספר של "תרבות" לבית-ספר מודרני. מתוך נאמנות לשלימות האידיאולוגיה החינוכית נמצאו הדרכים לשילוב תכנון המהותי של בית-הספר במבנהו הדידאקטי. כינוסים פדגוגיים ארציים וגליליים של הסתדרות "תרבות" ומוריה שקדו על שיפורה של תכנית-הלימודים, גברה המגמה הריאלית בבית-הספר העממי ואף הוקם בית-ספר חקלאי מיוחד. הסמינריונים של "תרבות" העמידו מחנה גדול של מורים, אשר נתחנכו חינוך עברי שלם ברוח השיטות החדשות, ובעזרת שליחים מן החוץ הודק הקשר בין היסודות החלוציים בארץ לבין בית-הספר העברי בפולין. מרבית המפלגות ותנועות-הנוער הציוניות—הציונים הכלליים, ה"התאחדות" ("הפועל הצעיר"), הרביוניסטים, "השומר הצעיר", גורדוניה, "החלוץ", "הנוער הציוני", וכו'—לקחו חלק בעבודתה של "תרבות" והשפיעו על דרכה. ארץ-ישראל עמדה כל הימים במרכז הלימודים והשאיפות, והעבודה

למען הקרן הקיימת לישראל והידיעות על הנעשה בארץ קשרו את התלמידים לארץ-ישראל יותר מאשר לארץ מושבם. חניכי "תרבות" הצטרפו ברובם לתנועות-הנוער החלוציות. 60% מכלל גומרי בית-הספר העממי של "תרבות" עלו לארץ (לפי משאל חלקי שנערך בשנת 1938). היקף השפעתה של "תרבות" אף חרג ממסגרתה הפורמאלית. שעורי ערב לעברית ולידיעת הארץ שנערכו ליד בתי-הספר וכן הספריות הרבות שנתקיימו על ידם משכו גם נוער שלמד בבתי-ספר אחרים, ורבים נתקברו על-ידי חניכי "תרבות" לציונות.

צ"ש"א

כותבי תולדות החינוך היהודי בפולין, נוהגים להגדיר את מוסדות צ"ש"א כמהפכניים, ולא היא. אמנם מציבי המוסדות ומעצביהם היו מהפכניים בשאיפותיהם, אולם בתעמולה דגלו אך בשם הפשטות: שפה אחת מובנת לכל היהודים והיא אידיש, אין צורך לכבושה, הבה נשתמש בה בלי חבלי תרגום, בלי מחיצה, "כאזנה — כפיה". ואמנם מעטים היו היהודים בפולין אשר לא שמעו אידיש, ולא עוד אלא אף מתנגדי האידישיזם נאלצו להשתמש בה בתעמולתם נגדה. והיו אנשי צ"ש"א בטוחים בצדקתם עד כדי כך, שהתירו לעצמם לדבר באזני הגויים בגנותה של השפה "המתה" ואף במוסדות המחקקים תבעו אך את זכותה של אידיש (שלא כנציגי הציונים, שהגנו תמיד על שתי השפות גם יחד).

בתי-ספר חילוניים באידיש כבר התקיימו בימי מלחמת-העולם הראשונה ואף לפני נעשו נסיונות לייסד בתי-ספר כאלה כשעורי ערב, אלא שלא היה להם קיום תחת שלטונו של הצאר. בימי המלחמה נוסדו בווארשה בתי-מחסה לילדי הפליטים שהגיעו מערי הספר אשר בתחום החזית, ובקצתם התחילו לחנך באידיש. את צורתו ותכניו המגובשת קיבל בתי-הספר הזה בשנת 1921, בוועידת צ"ש"א. הוועידה קבעה את אידיש כלשון ההוראה בבתי-הספר; חילוניות, חינוך לעבודה ולחברה (סוציאליסטית) — כיסודותיו. בשנת-הלימודים 1928/1927 נתחנכו בבתי-הספר העממיים של צ"ש"א 13,531 תלמיד, אך מספרם ירד בשנים הבאות, ובשנת 1934/1935 לא עלה על 9,936. בכל המוסדות גם יחד נמנו אותה שנה למעלה מחמשה-עשר אלף תלמיד, כפי שיוצא מן הטבלה הבאה:

בתי-הספר של צ"ש"א בשנת-הלימודים 1935/1934

סוג המוסדות	מספר המוסדות	מספר המורים	מספר החניכים
גני-ילדים	11	14	320
בתי-ספר עממיים	86	591	9,936
גימנסיות	2	32	650
קורסים שלאחר הצהרים	5	7	230
שעורי ערב	65	198	4,350
בס"ה	169	842	15,486

מספר התלמידים הוסיף לרדת גם בשנים הבאות. רובם היו ילדות ונערות (כשני שלישים מכלל החניכים בכל מוסדות צ"ש"א שמחוץ לווארשה). הציבור היהודי לא נמשך בדרך-כלל אחרי האידיאולוגיה האידישיסטית, אף לא החשיב את שפתו היומית כשפת החינוך לבניו, דווקא בגלל היותה פשוטה ומובנת, בלי עומס של עבר ובלי חזון לעתיד, ועל-כן נתחנכו בבתי-הספר של צ"ש"א בעיקר בני עניים, שידם לא השיגה לשלם בעד חינוך בניהם.

ארגון צ"ש"א היה חזק ומוסדותיו היו קשורים בו קשר אמיץ מכמה בחינות וגם מבחינה כספית, וזו הכריעה בהרבה. ברשות המרכז היו כספית-מיכה רבים, שהושגו בעזרת ידידים ואוהדים באמריקה, באמצעות הגוינט וגם על-ידי שליחים של ה"בונד" בכל העולם, לבית-הספר התיכון שלהם בוילנה העניקה הממשלה זכויות פומביות. לגני-הילדים היה לרוב אופי של בתי-מחסה (וברבים מהם טיפלו גם בהזנה ובהלבשה). נוסף לכך עמד לרשותם סאנאטוריום לילדים חולים ע"ש מָדֶם בְּמָדְוֶשִׁין שליד וארשה, ומוסד זה מצא לו אוהדים רבים וגם שימש תעמולה לכל פעולות צ"ש"א. העתון היומי של ה"בונד", ה"פאלקסצייטונג", שרת את צ"ש"א שרות חשוב, הוציא תכופות הוספות מיוחדות בשביל הציבור וכן שבועון לילדים בשם "קליינע פאלקסצייטונג".

בראשיתם היו מוסדות צי"א משותפים ל"בונד", לפועלי-ציון-שמאל ולפולקיסטים, אולם במשך הזמן גברה השפעת ה"בונד" ברוב המקומות, והתנגדותו לערכי האומה בלטה בתכנית-הלימודים. לימוד השפה העברית — כשפת התנ"ך בלבד — היה רשות ולא חובה, אף לא הותר אלא מכיתה ג' ואילך. הפולחן של אידיש, שתפס בתחילה מקום רב בתכנית-הלימודים, נתרופף בשנים האחרונות ולעומתו גבר בתוכה היסוד הסוציאליסטי.

תשומת-הלב היתירה שניתנה בבתי-הספר של צי"א ללימודים הריאליים, חייבה גישה מיתודית מודרנית, ואמנם עלתה צי"א בהישגיה הפדגוגיים על רוב הזרמים האחרים. עתונם הפדגוגי, שיצא כמעט בקביעות, היה ער ומעניין וכן כינוסיהם הפדגוגיים התכופים. מסירות המורים, רובם נושאי התנועה הבונדאית והאידישאית, היתה למופת. אף נוצר מאמין וזריז הצליחו לחנך, אלא שנבצר מהם ללכד ציבור הורים פעיל, אף-על-פי שקיימו עתון מיוחד בשבילם ("שול און לעבן"). מסתבר שרוב מוסדות צי"א נמצאו בערי-החרושת ובסביבתן. אמנם מיד לאחר תחיתה של פולין הצליחו להקים רשת גדולה של מוסדות גם בחבלי-הספר המזרחיים, אלא שכאן לא יכלו לעמוד בהתחרות עם "תרבות" בגלילות שלמים כוולין ופוליסיה. משנסגרו כאן עלידי הךשות לשנה אחת, לא יספו עוד קום, באין ציבור תומך בהם.

"שול-קולט"

כשם שבית-הספר "יבנה" שימש טיפוס-מעבר בין "חורב-בית-יעקב" לבין "תרבות", כך שימש בית-הספר של "שול-קולט" טיפוס-מעבר בין בית-הספר של צי"א לשל "תרבות". הסתדרות "שול-קולט" נוסדה בשנת 1928, בתמיכת פועלי-ציון הימניים, תוך מלחמה עם צי"א שהתנכרה לתחיה הלאומית. הישגיה של "שול-קולט" היו מעטים למדי. בשנת-הלימודים 1935/1934 מנתה בסך-הכל 16 מוסדות, מהם ששה גני-ילדים, שבעה בתי-ספר עממיים, והשאר — שעורים שלאחר הצהריים. היה להם רק בית-ספר עממי אחד שלם, בוילנה. בסך-הכל נמנו אותה שנה במוסדות שול-קולט 2,343 תלמיד, מהם 1,818 בבתי-הספר העממיים.

בתי-ספר דו-לשוניים

בתי-הספר התיכוניים הממלכתיים היו לרוב סגורים בפני הנוער היהודי ומכוון שהיהודים שאפו בדרך כלל להקנות לבניהם השכלה תיכונית נמצאו אנשים זריזים שיסדו בתי-ספר תיכוניים לשם עסק, בלי כל תכנית חינוכית עברית. גם השלטונות הקלו על ייסודם של בתי-ספר כאלה, כדי להגביר את השפעת השפה הפולנית, ביחוד בערי הספר. בלב פולין ובגאליציה, מקום שהלשון הפולנית היתה שפת הרחוב, אף קשה היה לקיים בתי-ספר עבריים שלמים. אי לזאת קמו ציונים חשובים ויסדו בתי-ספר תיכוניים דו-לשוניים במגמה ציונית-לאומית. בבתי-ספר אלה תפסו לימודי היהדות (עברית, תנ"ך, דברי ימי ישראל) מקום ניכר בתכנית-הלימודים, אולם בה במידה שלימוד המקצועות היהודיים עלה יפה, לא היה עוד מקום לבית-ספר עברי שלם, ובאין בית-ספר תיכון עברי קשה היה לקיים אף את בתי-הספר העממיים. מבחינה לאומית יצא אפוא שכרם של בתי-ספר אלה בהפסד, על-אף כוונותיהם הרצויות של המייסדים. לבתי-ספר אלה נודעה השפעה לרעה גם מבחינה אחרת: רשויות ההשכלה שבערי הספר לחצו גם על מוסדות "תרבות" ליהפך דו-לשוניים, ואף ציונים נתנו ידם לכך במקומות מסויימים (באראנוביץ, וולקוביסק).

בית-הספר הראשון מטיפוס זה נוסד בשנת 1912, אולם התפתחותו העיקרית חלה בימי מלחמת-העולם הראשונה ובשנים הראשונות שלאחריה. המוסדות הללו היו מאוגדים באגודת החברות לייסוד בתי-ספר תיכוניים בפולין, שמרכזה היה בלודז, בשנת הלימודים 1934/1933 השתייכו למרכז זה 18 בתי-ספר עממיים. 21 בתי-ספר תיכוניים ושני בתי-ספר מקצועיים (למסחר בקראקא ולחקלאות בהלנבוק). בכל המוסדות גם יחד נמנו אותה שנה 4,785 תלמידים, שלמדו מפי 230 מורים.

מספרים כלליים

בשנת-הלימודים 1935/1934 למדו — לפי הנתונים של המשרד הסטאטיסטי של ממשלת פולין — בכל בתי-הספר העממיים במדינה בסך-הכל 425,566 ילדים יהודים. מהם למדו 343,671 בבתי-הספר הממשלתיים, 81,895 (19%) בבתי-ספר יהודיים. לעומת זאת נמנו בשנת-הלימודים 1938/1937 — לפי נתונים של הממשלה הפולנית הגולה — בכל בתי-הספר העממיים היהודים — רק 64,900 ילדים. לפי נתונים אלה מסתכמת הסטאטיסטיקה של החינוך היהודי בפולין כדלקמן:

מספר מוסדות החינוך היהודי (ברשיון הממשלה) ותלמידיהם בשנת-הלימודים 1938/1937

ליציאונים		בתי-ספר חיכוניים		בתי-ספר עממיים		גני-ילדים		לשון ההוראה
תלמידים	מוסדות	תלמידים	מוסדות	תלמידים	מוסדות	תלמידים	מוסדות	
1,500	34	6,800	38	28,500	226	800	20	דו-לשוניים
400	10	2,200	12	36,400	226	1,100	40	עברית או אידיש
1,900	44	9,000	50	64,900	452	1,900	60	ס"ה

מוסדות גבוהים		בתי-ספר למלאכה		סמינריונים		לשון ההוראה
תלמידים	מוסדות	תלמידים	מוסדות	תלמידים	מוסדות	
100	1	600	5	—	—	דו-לשוניים
—	—	1,800	14	100	1	עברית או אידיש
100	1	2,400	19	100	1	ס"ה

בסך-הכל היו אפוא בשנת 1938/1937, לפי טבלה זו, 97,400 תלמידים ב-626 מוסדות יהודיים. לעומת זאת היו, לפי חשבון הגוינט לשנת 1936, — 180,181 תלמידים ב-1465 מוסדות יהודיים, המתחלקים לפי הזרמים כדלקמן :

תלמידים	מוסדות	
44,780	269	תרבות
15,923	229	יבנה
2,343	16	שול-קולט
16,486	169	ציש"א
49,123	367	חורב
15,941	167	ישיבות
35,585	248	בית-יעקב
180,181	1,465	ס"ה

נוסף לכך למדו בשנת-הלימודים 1939/1938 בבתי-ספר ובקורסים מקצועיים, שנתמכו על-ידי החברות "אורט", "איכא" וכו', עוד 17,000 תלמיד.

הסתירות בין הנתונים הרשמיים לבין אלו של הגוינט ברורות למדי — ההפרש הכללי הוא במאה אלף נפש. לביאור הסתירות האלה יש להעיר :

(א) לא כל המוסדות נרשמו מיד במשרדים הרשמיים; לפעמים עברו שנים עד שנתמלאו כל דרישות השלטונות ובינתים נתקיימו המוסדות באורח לא ליגאלי.

(ב) מרכזי החינוך שהמציאו דו"חים ל"גוינט", בקשר לבקשות תמיכה כספית, לא החסירו את מספר המוסדות שנסגרו במשך הזמן. הגוינט מצדו לא בדק את המספרים, כיוון שהתמיכות ניתנו לזרמים לא לפי מספר המוסדות וחניכיהם אלא בהתאם לדרישות של התומכים השונים (פיפל-רעליף, וצענטראל-רעליף).

(ג) לפי עדות המנהלים של מרכזי "חורב" ו"בית-יעקב" ביקרו בבתי-הספר העממיים שלהם גם ילדים שהיו למטה מגיל חובת-הלימוד, ובסך-הכל נפטרו על-ידי מוסדותיהם מחובת-הלימוד הכללית כ-25,000 מתלמידיהם.

(ד) בתי-ספר רבים, ביחוד של הזרם הדתי, היו מוסדות השלמה (לאחצה"צ) והיו נתונים לפיקוחם של השלטונות האדמיניסטרטיביים בלבד, ממילא לא נכללו בסטטיסטיקה של רשויות ההשכלה.

מעריכים את מספר ילדי ישראל בגיל בית-הספר בשנים שלפני מלחמת-העולם השניה, במחצית המיליון ומעלה. אם נוסיף למספר הנקוב בדו"ח של הגוינט (180.000) עוד כ-40,000 ילדים שנתחנכו ב"חדרים", יוצא שבקירוב 40% מכלל הילדים היהודיים קיבלו את חינוכם במוסדות של היהודים עצמם.

ברוח ציונית נתחנכו במוסדות :

44.780	תרבות
15.923	יבנה
2.343	שול-קולט
7.000	דו-לשוניים ציוניים
<u>70.046</u>	

בסך-הכל קיבלו אפוא חינוך ציוני כשבעים אלף תלמיד, שהם כ-35% מכלל התלמידים במוסדות החינוך היהודיים ורק 14% מכלל ילדי ישראל במדינה. אף-על-פי-כן היה החלק השביעי הנה השאור שבכל מערכת החינוך היהודי והשפעתו הגיעה אף לבתי-הספר הממשלתיים. הלשון העברית, אם כלשון חיה ואם כלשון התנ"ך והספרות הדתית, נלמדה ברוב המוסדות של כל הזרמים.